

Rok pierwszy. Powstanie i działalność aparatu bezpieczeństwa publicznego na Pomorzu i Kujawach (luty–grudzień 1945), red. Beata Binaszewska, Piotr Rybarczyk, Instytut Pamięci Narodowej, Komisja Ścigania Zbrodni Przeciwko Narodowi Polskiemu (Dokumenty, t. 37), Warszawa–Bydgoszcz–Gdańsk 2010, ss. 543, fotografie, ISBN 978-83-7629-118-5.

Początki formowania się i działalności aparatu władzy na Pomorzu Gdańskim i Kujawach, poczynając od stycznia–lutego 1945 r., stanowią wciąż jeszcze stosunkowo słabo rozpoznany obszar zagadnień badawczych. W sytuacji braku ujęć monograficznych tej problematyki istotną rolę odgrywają edycje źródeł wytworzonych ówczesnie przez organa administracji państwowej oraz terenowe struktury resortu bezpieczeństwa publicznego. Dla działalności administracji państwowej w województwie pomorskim dobrym przykładem są opublikowane w 1997 i 1998 r. sprawozdania pełnomocników rządu i wojewody z 1945 r. oraz sprawozdania sytuacyjne wojewody i protokoły ze zjazdów starostów i prezydentów miast wydzielonych z 1946 r., które ukazały się w serii „Nowe Miscellanea Historyczne”, wydawanej wówczas staraniem Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych¹. Zamysłem inicjatorów tej serii – acz niezrealizowanym – było cykliczne wydawanie takiej dokumentacji dla wszystkich 17 ówczesnych województw. Podobnym, jak się zdaje, zamysłem od pewnego czasu realizowanym przez Instytut Pamięci Narodowej są edycje źródłowe ukazujące przez pryzmat zachowanej dokumentacji powstanie i pierwszy rok działalności terenowego aparatu bezpieczeństwa publicznego w poszczególnych województwach Polski powojennej, po sukcesywnym zajęciu ich obszaru przez wojska sowieckie w 1944 i 1945 r. Jednym z nich jest omawiany tu zbiór dokumentów resortu bezpieczeństwa pub-

¹ *Rok 1945. Województwo Pomorskie. Sprawozdania pełnomocników rządu i wojewody*, zestawili E. Borodij, J. Kutta, red. R. Kozłowski (Nowe Miscellanea Historyczne, t. 2, seria: Początki Polski Ludowej, z. 1), Warszawa 1997; *Rok 1946. Województwo Pomorskie. Sprawozdania sytuacyjne wojewody oraz protokoły ze zjazdów starostów i prezydentów miast wydzielonych*, zestawili E. Borodij, J. Kutta, red. R. Kozłowski (Nowe Miscellanea Historyczne, t. 3, seria: Początki Polski Ludowej, z. 2), Warszawa 1998.

licznego przedstawiający działalność jego terenowych struktur na Pomorzu i Kujawach od lutego do grudnia 1945 r. Do tej pory ukazały się podobne tomy dotyczące województw lubelskiego i rzeszowskiego².

Tom niniejszy powstał na podstawie dokumentacji wojewódzkiego i powiatowych urzędów bezpieczeństwa publicznego z obszaru ówczesnego województwa pomorskiego, przechowywanej w zasobie archiwum delegatury oddziału gdańskiego IPN w Bydgoszczy. Pracownicy tej delegatury dokonali też wyboru i opracowania dokumentów w liczbie 120, do których załączono w formie tabelarycznej obszerny aneks zatytułowany: „Obsada stanowisk kierowniczych w urzędach bezpieczeństwa publicznego w województwie pomorskim (luty–grudzień 1945)”. Całość zaopatrzoneo w wykaz skrótów, indeks osób, jak też kilkadziesiąt fotografii, głównie funkcjonariuszy Wojewódzkiego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego (dalej cyt. WUBP) w Bydgoszczy i poszczególnych urzędów powiatowych w województwie pomorskim.

Na omawiany zbiór dokumentów składają się w głównej mierze raporty i sprawozdania sytuacyjne kierowników powiatowych urzędów bezpieczeństwa publicznego oraz podległych im kierowników poszczególnych sekcji, w pewnym stopniu dotyczy to także szczebla WUBP w Bydgoszczy. Dają one możliwość wejrzenia w głąb tej instytucji, jej struktur, kadr, zadań i działalności w różnych obszarach zagadnień w okresie od lutego po koniec grudnia 1945 r. Pewne zastrzeżenie budzi jedynie zakres terytorialny publikowanych źródeł. We „Wstępie” autorstwa Piotra Rybarczyka, stanowiącym dobrze napisane wprowadzenie do lektury tomu, zaznaczono wprawdzie dwukrotne zmiany granic województwa pomorskiego w latach 1945–1946 (s. 17), lecz nie wyciągnięto z tego wniosków dla wyboru materiału dokumentowego. Otóż do 30 III 1945 r., to jest do utworzenia województwa gdańskiego, w skład województwa pomorskiego z siedzibą wojewody w Toruniu, a od 2 III 1945 r. w Bydgoszczy, wchodziły powiaty: gdyński miejski, kartuski, kościerski, morski, starogardzki i tczewski. Z kolei w okresie od 7 VII 1945 do 28 V 1946 r. w skład województwa pomorskiego wchodziły powiaty człuchowski i złotowski. Nawet jeśli województwo to w okresie przynależności doń sześciu wymienionych powiatów północnych było jeszcze – zwłaszcza na tamtym obszarze – tworem administracyjnym *in statu nascendi*, częściowo przez wzgląd na trwające tam wciąż w marcu 1945 r. działania wojenne, to jednak załączki struktur bezpieczeństwa publicznego w tych powiatach już istniały, niezależnie od decydującej nadal roli wojskowych czynników sowieckich, szczególnie zaś NKWD. Dodajmy też, że funkcjonowanie tych powiatów do końca marca 1945 r. w obrębie województwa pomorskiego było rzeczą absolutnie realną w świetle sprawozdań sytuacyjnych wojewódzkich władz administracji państwowej³. Jednakże redaktorzy omawianego tomu nie zdecydowali się na włączenie doń raportów i sprawozdań sytuacyjnych aparatu bezpieczeństwa publicznego z sześciu północnych powiatów za marzec 1945 r. Tymczasem obszar ten był widownią wydarzeń szczególnie dramatycznych w okresie zajmowania go przez wojska sowieckie, stąd ewentualne informacje organów bezpieczeństwa publicznego mogłyby stanowić cenne w pewnych

² *Rok pierwszy. Powstanie i działalność aparatu bezpieczeństwa publicznego na Lubelszczyźnie (lipiec 1944–czerwiec 1945)*, wybór i opracowanie L. Pietrzak, Instytut Pamięci Narodowej, Komisja Ścigania Zbrodni Przeciwko Narodowi Polskiemu (Dokumenty, t. 12), Warszawa 2004, ss. 451; *Rok pierwszy. Powstanie i działalność aparatu bezpieczeństwa publicznego na Rzeszowszczyźnie (sierpień 1944–lipiec 1945)*, wybór i opracowanie D. Iwaneczko, Z. Nawrocki, Instytut Pamięci Narodowej, Komisja Ścigania Zbrodni Przeciwko Narodowi Polskiemu (Dokumenty, t. 14), Rzeszów 2005, ss. 726.

³ Zob. *Rok 1945. Województwo Pomorskie. Sprawozdania pełnomocników rządu i wojewody*, s. 34 (dok. nr 3) i s. 45 (dok. nr 5).

przynajmniej punktach źródło informacji w sytuacji braku w istocie dostępu do akt sowieckich władz wojskowych i bezpieczeństwa. Jeśli powodem niezamieszczenia tych raportów były braki w zachowanym w zasobie archiwum gdańskiego oddziału IPN materiale dokumentowym bądź też zbyt krótki zdaniem autorów okres przynależności tych powiatów do województwa pomorskiego, należało to we „Wstępie” zaznaczyć. To samo odnosi się do powiatów człuchowskiego i złotowskiego, z których ten ostatni jest wprawdzie na kartach niniejszego zbioru obecny, jednakże tylko w aktach szczebla wojewódzkiego (s. 294 i 315). Tymczasem ze stenogramu odprawy kierowników powiatowych urzędów bezpieczeństwa publicznego w WUBP w Bydgoszczy 3 XI 1945 r. wynika, że urzędy w Człuchowie i Złotowie dostarczały miesięczne raporty sytuacyjne do bydgoskiego WUBP (s. 317). Oba powiatowe urzędy – w przeciwieństwie do tych powiatów, które z początkiem kwietnia 1945 r. weszły w skład nowo utworzonego województwa gdańskiego – funkcjonowały w obrębie aparatu bezpieczeństwa publicznego województwa pomorskiego przez połowę okresu objętego zainteresowaniem autorów omawianego tomu.

W świetle dokumentacji zawartej w *Roku pierwszym* rysują się początki aparatu bezpieczeństwa i rozwój jego terenowych struktur na Pomorzu i Kujawach oraz metody i formy działalności w ciągu 1945 r. Problemy logistyczne, wyposażenie, uzbrojenie, metody pozyskiwania agentury i pracy z konfidentami, kształtowanie się kadr UB na szczeblu wojewódzkim i powiatowym, wzajemne relacje ze strukturami MO i terenowymi władzami administracji państwowej ogólnej. Szeroki obszar zainteresowań UB obejmował wszystkie dziedziny życia społecznego, politycznego i gospodarczego, co nie oznacza bynajmniej, iż jest to szczególnie wartościowe źródło dla badaczy zajmujących się tymi zagadnieniami. Raczej dla historyków aparatu represji, obrazuje bowiem przede wszystkim stan wiedzy UB w tej materii. Mimo to jednak warto studiować sprawozdania sytuacyjne UB szczebla wojewódzkiego razem ze sprawozdaniami wojewody pomorskiego z 1945 r. (z cytowanego wyżej zbioru dokumentów). Dotyczy to szczególnie spraw stosunku władz do mniejszości narodowych (zwłaszcza niemieckiej) i problemu osób narodowości polskiej wpisanych w czasie okupacji niemieckiej na niemiecką listę narodową, stosunku do PPR i pozostałych działających legalnie stronnictw politycznych, do powojennej konspiracji niepodległościowej i wszelkich innych form oporu społecznego, wreszcie kwestii rabunkowych i kryminalnych elementów polityki i szerzej: aktywności sowieckiej na terenie Pomorza (o wiele bardziej niż Kujaw), czasem nawet prowadzących do incydentów o charakterze zbrojnym pomiędzy funkcjonariuszami MO i UB a żołnierzami sowieckimi, czego kilka przykładów opisano w raportach UB opublikowanych w omawianym wydawnictwie źródłowym.

Z publikowanych w *Roku pierwszym* dokumentów wyłania się bardzo wyraźnie proces przejmowania kontroli nad życiem społecznym i szerzej: nad społeczeństwem województwa pomorskiego przez organa resortu bezpieczeństwa publicznego, poczynając od pierwszych dni tzw. wyzwolenia w styczniu, lutym bądź marcu 1945 r. Działalność terenowych struktur UB, od początku działających w ścisłej współpracy z organami NKWD i sowieckiego kontrwywiadu wojskowego SMIESZ, poprzedzała również ukonstytuowanie się władzy politycznej, w tym lokalnych ogniw PPR. Na Pomorzu, obok operacji przeciwpartyzanckich i rozbijania organizacji konspiracyjnych przy pomocy prowokacji i metod agenturalnych, cechą szczególną ówczesnej państwowej polityki bezpieczeństwa było wykorzystywanie problemu bardzo w społeczeństwie polskim w tej dzielnicy drażliwego, a mianowicie przymusowego najczęściej akcesu obywateli polskich w okresie okupacji niemieckiej do niemieckiej listy narodowej (*Deutsche Volksliste*), w większości wypadków do III grupy.

Komunistyczne władze, co wyraźnie wynika z publikowanej dokumentacji, wykorzystywały ten problem do neutralizacji oporu społecznego w województwie pomorskim. Z czasem zaś, dodajmy, także do rozwoju wpływów i bazy członkowskiej PPR i z kolei PZPR. Wydaje się, że w kontekście nader złożonej problematyki *Deutsche Volksliste* na Pomorzu Gdańskim i jej powojennych następstw także ten problem czeka na swojego badacza. Odrębną i długofalową kwestią w zakresie budowania kontroli nad społeczeństwem było organizowanie sieci konfidentów w instytucjach publicznych, zakładach pracy i środowiskach społeczno-zawodowych, z czasem zaś inspirowanie systemu powszechnego donosicielstwa. Bardzo efektywnym zabiegiem edytorskim, dla autorów zaś jednym z bardziej istotnych celów tego wydawnictwa, było opracowanie krótkich biogramów funkcjonariuszy UB występujących w poszczególnych edytowanych w tym zbiorze dokumentach. Ludzi będących u początków organizacji struktur bezpieczeństwa publicznego na Pomorzu i Kujawach w 1945 r., a więc i współtwórców, na miarę własnych możliwości, totalitarnego systemu kontroli nad społeczeństwem⁴.

W aktach wojewódzkich i powiatowych organów resortu bezpieczeństwa publicznego w województwie pomorskim brak natomiast niemal zupełnie materiałów dotyczących ścisłej wówczas współpracy UB z sowieckim NKWD i kontrwywiadem SMIIERSZ, stąd też w tomie dokumentów poświęconych działaniom tego aparatu niewiele jest informacji dotyczących sowieckich doradców (sowiecików) funkcjonujących w każdym powiatowym urzędzie bezpieczeństwa publicznego. Rola tych ludzi była zaś znacząca w bieżącej działalności UB, jak też w kształtowaniu tej instytucji i jej pracowników. Wolno sądzić, iż akta tego rodzaju, świadczące o ścisłej współpracy UB i NKWD, były kilka lat po wojnie niszczone na żądanie strony sowieckiej i dotyczyło to nie tylko tego resortu, lecz wszystkich innych, w których działali sowieccy doradcy, a które w swej codziennej pracy stykały się w różny sposób z problemem funkcjonowania armii sowieckiej na terytorium Polski⁵.

⁴ Choć w pierwszym okresie działalności UB zdarzać się jeszcze mogły wyjątki. Do takich, jak się zdaje, mógł należeć wymieniony kilkakrotnie w omawianym wydawnictwie Filip Freyer, od czerwca do sierpnia 1945 r. funkcjonariusz PUBP w Świeciu w charakterze oficera śledczego, usunięty za wykrytą przez UB pracę przed 1939 r. w terenowych organach kontrwywiadu Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego. Dodajmy tu jedynie, że Freyer był do 1939 r. wywiadowcą nie „w Wydziale Informacji Polskiej Marynarki Wojennej” (s. 182), lecz w Samodzielnym Referacie Informacyjnym Dowództwa Floty w Gdyni. Skądinąd udział przedwojennego personelu polskich służb informacyjnych, najczęściej niższego szczebla, w aparacie bezpieczeństwa publicznego od 1945 r., także na Pomorzu, to interesująca z wielu względów i nadal słabo zbadana kwestia, niezależnie od tego, że ich udział w liczbach bezwzględnych, a tym więcej *per saldo*, był zapewne statystycznie słabo uchwytany. Ich losy, podobnie jak więzionego w latach 1948–1953 Filipa Freyera, układały się czasem nader dramatycznie, o czym świadczy choćby przypadek Tadeusza Klejny, współpracownika WUBP w Bydgoszczy, przed wojną zaś pracownika bydgoskiej Ekspozytury nr 3 Oddziału II Sztabu Głównego WP, z kolei zaś Samodzielnego Referatu Informacyjnego Dowództwa Okręgu Korpusu nr VIII w Toruniu – zob. Z. Biegański, *Sądownictwo i skazani na śmierć z przyczyn politycznych w województwie pomorskim (bydgoskim) w latach 1945–1956*, Bydgoszcz 2003, s. 390–391. Podobnie interesującą kwestią wydaje się zaangażowanie do pracy w UB, przynajmniej w pierwszych latach powojennych, pewnej liczby byłych terenowych pracowników wywiadu i kontrwywiadu AK, co w niemałej mierze przyczynić się mogło do stosunkowo szybkiego rozbicia powojennej konspiracji niepodległościowej, zwłaszcza zaś struktur poakowskich.

⁵ Jakkolwiek proces niszczenia akt przebiegał różnie w poszczególnych resortach i podległych im urzędach terenowych. Por. M. Golon, *Polityka radzieckich władz wojskowych i policyjnych na Pomorzu Nadwiślańskim w latach 1945–1947*, Toruń 2001, s. 14–15; idem, *Polityka radzieckich władz*

Ocenę tych spraw utrudnia jak dotąd brak pełnego dostępu do akt wytworzonych przez funkcjonujące wówczas na terenie Polski sowieckie władze wojskowe i organa NKWD. Działalność władz sowieckich (zarówno wojska, jak i NKWD), przemyślana i kompleksowa w zakresie terroru w odniesieniu do społeczeństwa polskiego oraz w przedmiocie demontażu i wywozu do ZSRR urządzeń przemysłowych i komunikacyjnych zwłaszcza z ziem zachodnich i północnych Polski w 1945 r., spowodowała, iż całe Pomorze – wedle słów Mirosława Golona – dotknięte zostało wtedy, tuż po zakończeniu wojny, zjawiskiem zwanym „klęską pookupacyjną”⁶.

Omawiany zbiór dokumentów nie jest jedynym wydanym ostatnio przez historyków z IPN, przedstawiającym działalność aparatu bezpieczeństwa publicznego w województwie pomorskim⁷. Specyficzny język dokumentacji publikowanej w *Roku pierwszym* i takiż sposób postrzegania rzeczywistości przez funkcjonariuszy UB, w jakiś sposób właściwy ludziom tej formacji, nie jest z pewnością czynnikiem ułatwiającym lekturę tego tomu, podpowiadając raczej ostrożność w korzystaniu z tego źródła. Niemniej opublikowanie tej dokumentacji uznać należy za istotny krok w badaniach – zawsze niełatwych gdy idzie o instytucje i służby bezpieczeństwa państwa totalitarnego – nad strukturą, kadrami i działalnością terenowego aparatu bezpieczeństwa publicznego w Polsce powojennej, zwłaszcza w odniesieniu do lat 1945–1956. Ponieważ akta te są też w pewnym stopniu źródłem do analizy ówczesnej rzeczywistości społecznej, politycznej i gospodarczej, w jakiejś mierze komplementarnym z publikowanymi w latach 1997–1998 sprawozdaniami władz wojewódzkich administracji państwowej z 1945 i 1946 r. dla województwa pomorskiego, przeto może warto zastanowić się także nad edycją wybranych dokumentów władz wojewódzkich i powiatowych PPR z Pomorza i Kujaw, obrazujących pierwsze powojenne lata w optyce terenowych instancji partyjnych. Byłby to komponent uzupełniający opublikowaną do tej pory dokumentację o charakterze głównie sprawozdawczym, wytworzoną przez organa administracji państwowej i aparat bezpieczeństwa publicznego w województwie pomorskim. To samo odnosi się do mało do tej pory pod tym kątem zbadanych akt proweniencji wojskowej. Naturalnie edycje źródeł dla lat powojennych, wytworzonych przez terytorialne władze wojskowe, terenowe organa administracji państwowej i bezpieczeństwa publicznego czy lokalne struktury rządzącej PPR, winny dotyczyć wielorakich aspektów tamtej rzeczywistości i nie ograniczać się do obszaru ówczesnego województwa pomorskiego.

Przemysław Olstowski (Toruń)

na Kujawach i Pomorzu w 1945 roku. *Aspekty społeczno-ekonomiczne*, [in:] *Rok 1945 na Kujawach i Pomorzu. Koniec wojny – początek nowej rzeczywistości*, red. Z. Biegański, Z. Karpus (Prace Komisji Historii BTN, t. 19), Bydgoszcz 2006, s. 63.

⁶ M. Golon, *Polityka radzieckich władz wojskowych i policyjnych na Pomorzu Nadwiślańskim*, s. 10.

⁷ Zob. *Aparat bezpieczeństwa w walce z Kościołem katolickim w województwie pomorskim (bydgoskim) w latach 1945–1956*, wybór i opracowanie T. Chinciński, A. Paczoska-Hauke, Instytut Pamięci Narodowej, Komisja Ścigania Zbrodni Przeciwko Narodowi Polskiemu Oddział w Gdańsku, Bydgoszcz–Gdańsk 2010, ss. 455.